

В. В. Опанасюк

СТРУКТУРА І ФУНКЦІЇ ІНСТИТУТІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ДОБИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У системі інститутів державної влади розрізняють інститути законодавчої, виконавчої та судової влади, при цьому мають на увазі не поділ суверенної влади, яка по суті є неподільною, а функції інститутів державної влади. Функція – це роль, яку виконує система або елемент системи в її організації як цілого. Функція є реакцією на вплив середовища, що виражається як конкретний тип діяльності, спрямованої на організацію, розвиток або збереження системи як цілого.

У процесі роботи над проблемою вдалося виявити спеціальні дослідження інститутів або органів державної влади Війська Запорозького, які провели Г. Гаєцький [1], В. Горобець [2], А. Козаченко [3], В. Кривошея [4], І. Крип'якевич [5; 6], О. Мироненко [7; 8], Л. Окиншевич [9; 10], Я. Падох [11], А. Пашук [12], М. Слабченко [13; 14; 15], В. Смолій, В. Степанков [16], А. Ткач [17] та інші [18; 19]. Однак, тільки історична розвідка І. Крип'якевича, виконана ще на початку ХХ ст., носить комплексний характер і хронологічно обмежується добою гетьманату Б. Хмельницького.

Система інститутів державної влади Війська Запорозького будувалася на основі двох принципів – ієрархічного та територіального. Центральними інститутами державної влади були інститути Військової (Генеральної) ради, гетьманства, Генеральної ради старшин та Генерального уряду. Військова (Генеральна) рада – інститут державної влади, що виконував законодавчу функцію. Рішення Військової ради як найвищого органу військової і політичної влади мали загальнообов'язкову силу для всього населення підконтрольних Війську Запорозькому територій.

Термін “Військова рада” в дослідженні використовується умовно, оскільки в добу гетьманату Б. Хмельницького на його позначення загальноприйнятої офіційної назви не вироблено. Натомість вживалися назви “Рада” [20, с.78], “чернецька рада” [5, с.69], “збір всього народу” [21, с.32]. Час виникнення Військової ради встановити складно за браком джерел, вона існувала як до, так і після досліджуваного періоду. Остання відома історія Військова рада відбулася в 1687 р.; на ній гетьманом обрано І. Мазепу [4, с.367].

Військова рада розглядала найважливіші питання політичного та військового життя: давала оцінку діяльності, зміщувала та обирала гетьмана та старшину; визначала стратегічну лінію розвитку; приймала рішення щодо мобілізації воєнних та економічних ресурсів, зовнішніх зносин, оголошення війни та укладання миру; ратифікувала міжнародні угоди. Рішення на Військовій раді приймалися методом акламації (від лат. *acclamatio* – вигук) простою більшістю голосів. Така сама традиція існувала на Запорозькій Січі.

Військова рада скликала за ініціативою гетьмана, старшини або на вимогу більшості козацтва (так звані чернецькі або чорні ради). У цьому зв'язку зауважимо, що в історичних працях інколи розділяють власне військові ради, які склалися з реєстрових козаків, та чорні ради, до складу яких входили всі бажаючі [22, с.61; 21, с.32]. Однак, на наш погляд, такий поділ є суто умовним, оскільки за браком джерел дослідники залежно від контексту в рамках однієї праці використовують різні підстави поділу – кількісний і якісний склад або компетенцію. Гетьманування Б. Хмельницького позначилося перетворенням обов'язку, як він традиційно сприймався на Запорозькій Січі, у право кожного козака брати участь у Військовій раді [15, с.17]. Із часу створення гетьманату скликання ради козаками без санкції Генерального уряду вважалося свавіллям [3, с.29].

Головував на Військовій раді гетьман або представник генеральної старшини, а не найстарший із козаків, як було заведено на Запоріжжі [17, с.263]. У діяльності Військової ради брали участь козацька старшина та військо, яке знаходилося в районі її проведення. У разі, якщо питання, які потребували вирішення, зачіпали інтереси станів або всього населення, на Військову раду запрошувалися вищі ієрархи православної церкви та/або представники від міської влади. У виняткових ситуаціях у радах брали участь посполиті, наприклад, під час Військової ради 1651 р. під Берестечком. А на Переяславській раді 1654 р. були присутні представники Московії. Позбавлялися участі у Військовій раді жінки, неповнолітні та психічно хворі.

Орієнтуючись на організаційні принципи, історик І. Каманін вбачав подібність Військової ради до віча Київської Русі. Аналізуючи Військову раду до гетьманату Б. Хмельницького, вчений виявив дві істотні особливості в її організації. Одна з них – Військова рада в залежності від функцій, які виконувала в конкретний історичний момент, розглядалася або як загальнонародний орган самоуправління, або як воєнна рада. Інша особливість – у мирний час при обговоренні питань внутрішнього управління та розпорядку до Військової ради входили представники від кожного міста, по п'ять чоловік – “лучшіє люди”, полковники й “товариство”, “письменные лучшіє люди” [23, с.43-44].

Правник А. Козаченко стверджує, що Переяславська рада 1654 р. була представницькою [3, с.29], однак нами не виявлено достатніх підстав для такого висновку. Джерела російського походження детально розповідають про склад, скликання та проведення Переяславської ради 1654 р., однак нічого не говорять про її представницький характер [див.: 21, с.32]. Заснована на принципах Запорозької Січі, але перенесена на ґрунт адміністративно-територіального устрою всієї держави, Військова рада в гетьманаті Б.Хмельницького не стала адекватним репрезентантом усього населення, навіть – усього війська. У найзагальнішому вигляді цьому можна знайти кілька пояснень: перше з них – революційні зміни в соціальній структурі суспільства та символах влади; друге – умови воєнного часу; третє – відсутність політичних партій.

Отже, Військова рада гетьманської держави не виробила механізму постійного представництва, скликалася в залежності від потреби та традиційно на вимогу. Після смерті Б.Хмельницького гетьман І.Виговський мав намір реорганізувати Військову раду у представницький орган таким чином, щоб кожний полк представляли старшина та десять козаків [24, с.240]. Однак, ініціатива не зустріла широкої підтримки. Козаки справедливо вбачали в ній обмеження демократичних принципів, що унаочнює подальша історія елекційних рад, які скликалися для виборів гетьмана [детальніше див.: 2, с.206].

Після смерті Б.Хмельницького Військова рада залишилася вищим органом влади в Гетьманщині. Однак, подібно до Земського собору в Московії, значення її продовжувало падати. Все частіше гетьмани та претенденти на гетьманську булаву використовували Військову раду, щоб заручитися підтримкою для проведення обраного ними зовнішньополітичного курсу або для реалізації своїх владних амбіцій. Демократично-охлократична традиція все частіше обмежувалася представництвом від полків, при цьому делегатів не обирали на полковій раді, а призначали полковники [25, с.262; 26, с.49-50]. У другій половині XVII ст. на рішення Військових рад впливали переважно демонстрація військової сили, як правило – іноземної, а в окремих випадках – підкуп старшин [27, с.104].

Функцію контролю за виконанням рішень, прийнятих на Військових радах у добу гетьманату Б.Хмельницького, здійснював гетьман разом з Генеральним урядом [17, с.263].

Гетьманство як військово-адміністративна інституція почало складатися, в XVI ст. [28, с.156], хоч точну дату встановити важко за браком джерел. Уже з кінця XVI ст. польськими королями гетьманська влада поступово наділялася відповідними атрибутами: булава, бунчук (1572 р.), литаври, корогва.

З різних точок зору на походження терміну “гетьман”, які висловили М. Грушевський [28, с.156-157], А. Козаченко [3, с.42], Ю. Мицик [29, с.32-33], П. Радько [30, с.165], Ф.Г. Туранли [31, с.138], Ж.-Б. Шерер [32, с.52], погоджуємося з думкою Ю. Мицика про те, що слово “гетьман” (Hauptmann) прийшло в українську мову з німецької, де означало “головний”, “вождь”. Запозичене спершу поляками й чехами, воно з часом неофіційно використовувалося реєстровими козаками для позначення своїх верховних головнокомандуючих. “У Речі Посполитій (Польсько-Литовській державі) було чотири гетьмани: два польських, або коронних, і два – литовських, причому один із гетьманів у Польщі й Литві був головним – “великим”, а його заступник іменувався “польним”. Давній термін запозичили з практики Польсько-Литовської держави й запорозькі козаки” [29, с.32-33].

Зародження і розвиток гетьманства до доби Б.Хмельницького І. Каманін поділяв на три періоди. Перший період – до 1572 р.; козацтво в цей час жило общинами (товариствами) й управлялося отаманами. Однак літописи почали фіксувати назву “гетьман” щодо королівських урядників, які очолювали спільні з козаками походи проти татар. Другий період – від 1572 р., коли створено реєстр, до 1593 р., коли завершилося повстання К. Косинського; реєстровими козаками управляли старші, а запорожці почали обирати свого гетьмана. Третій період – з 1593 р., від повстання К. Косинського, до 1638 р., коли була затверджена Ординація Війська Запорозького. Період відзначений зростанням гетьманської влади. У воєнний час влада гетьмана набувала характеру диктатури. У мирний час гетьман видавав універсали та інші документи, спрямовані на збереження спокою, приватної власності, захист православ'я, братств, церков та шкіл. Ординація Війська Запорозького 1638 р. відмінила гетьманську владу [23, с.45-46]. Як державний інститут гетьманство формується у добу Б.Хмельницького.

Гетьман Б.Хмельницький був першим, кому Річ Посполита офіційно надала титул гетьмана (1648 р.) [28, с.156-157], а Зборівським договором 1649 р. визнала його владу на підконтрольних Війську Запорозькому територіях [33, с.342; 34, с.113]. Московський цар на Переяславську раду 1654 р. надіслав Б.Хмельницькому символи гетьманської влади [35, с.501]. Опираючись на опосередковані свідчення джерел, історики В.Смолій та В.Степанков припускають, що ієрусалимський патріарх висвятив Б.Хмельницького на гетьманство [36, с.175]. У ході нашого дослідження це припущення не знайшло належного підтвердження. Вдалося додатково виявити тільки повідомлення про посвяту та благословення Б.Хмельницького на захист православ'я [33,

с.304], що в сукупності з аргументацією згаданих істориків не дає достатніх підстав ототожнювати проведений обряд з “вінчанням” на гетьманство. Хоч так само й не заперечує можливості таємного висвячення, адже в листі польських послів до короля від 8 березня 1649 р. мовиться про те, що гетьман наказав звертатися до нього не інакше, як до володаря і князя руських провінцій, хоч і таємно [19, с.381; 30, с.40-41; 37, с.271]. Втім, проблема потребує виявлення нових історичних джерел.

Гетьман був головою держави – володів повноваженнями представляти її інтереси в зовнішньо- та внутрішньополітичних справах; виконував законодавчу, виконавчу та судову функції.

Верховна влада гетьмана урівнювалася Військовими (чорними) радами та, частково, Генеральною радою старшин. Гетьман Б.Хмельницький та гетьманська канцелярія небезуспішно вдавалися до різноманітних засобів, щоб обмежити компетенції та вплив перелічених органів державної влади. Технологічні маніпуляції гетьманської канцелярії, підконтрольної гетьману, були пов’язані з вибором місця проведення ради, несвоєчасним повідомленням про її скликання, що позбавляло “неблагонадійних” полковників можливості бути присутніми на ній [17, с.261].

Військові ради інколи закінчувалися сутичками різних угруповань [38, с.44], що підривало дисципліну у війську та загрожувало існуванню самої гетьманської влади, тому гетьман скликав їх все рідше. У зв’язку з цим при обранні на гетьманство І.Виговський констатував, що “при небіжчику Богдані Хмельницькім ради і поради між нами ніякої не бувало...”, та обіцяв дотримуватися давніх козацьких звичаїв [38, с.43].

Так само як і коронні гетьмани, гетьман Б. Хмельницький призначав наказних гетьманів [39, арк.1], що пов’язано з делегуванням військових повноважень. Зокрема, козацькими військами при здійсненні спільних з трансільванською армією Ю.Ракочі операцій на території Польщі керував київський полковник Антон Жданович, якого Б. Хмельницький призначив наказним гетьманом [40, арк.20]. У 1657 р. для захисту українських міст від розорення татарським військом Б. Хмельницький призначив наказним гетьманом миргородського полковника Григорія Лісницького [33, с.558]. Осаул Демко був призначений “другим гетьманом” для облоги Бару, на що гетьман Б. Хмельницький дав йому булаву та хоругву [33, с.448]. Така сама практика призначення наказних кошових отаманів існувала на Запорозькій Січі [11, с.113].

Гетьманування Б. Хмельницького пов’язане з зародженням інституту зовнішнього представництва Війська Запорозького. Універсалом гетьмана від 27 лютого 1649 р. до гетьмана польного Великого князівства Литовського князя Я.Радзивілла вислано двох повноважних представників гетьмана Війська Запорозького – Максима Нестеренка та Созоровського, “даючи їм всіляку військову силу, отже, щоб ви [полковники, осаули, сотники і всі простолюдини, що знаходяться в Литовському князівстві] їх в усьому слухалися і поважали те, що вам буде від нашого імені наказано. Якщо якийсь свавілля порушуватиме мир з Литовським князівством, тим нашим посланцям... дозволяємо без будь-якого милосердя карати смертю” [41, с.89]. Поступово інститут зовнішнього представництва набув характеру дипломатичної служби. Основним резервом дипломатичної служби за гетьманування Б. Хмельницького залишалася козацька старшина Чигиринського полку [42, с.77], на території якого знаходилася резиденція гетьмана.

Інститут представництва на місцях виникає як інститут “висланих” гетьманом. Вперше його фіксує гетьманський універсал від 11 грудня 1648 р. про припинення бунтів і відправку Степана Гирича на втихомирнення свавільників. Представник гетьмана мав надзвичайні повноваження (“щоб без милосердя суворо карав”) з метою збереження вічного миру “згідно обіцянки майбутньої комісії”, що її обіцяв направити до козаків новообраний король Ян Казимир [41, с.84].

Контроль за наповненням скарбниці Війська Запорозького, забезпеченням та використанням державних ресурсів покладалася на гетьмана. Гетьман опікувався інтересами церкви [20, с.84], територіальних громад [35, с.546-547,573; 41, с.213], цехів [41, с.216], станів [41, с.108,129] тощо. Держава за часів Б.Хмельницького перебрала на себе функцію соціального захисту, що характерно для сучасної держави [41, с.227]. Гетьман вирішував питання міжнародного характеру: укладав міжнародні договори, приймав посольства, захищав інтереси купців за кордоном [33, с.418].

Виконавча влада у Війську Запорозькому будувалася на трьохступеневій основі – Генеральний, полковий та сотенний уряди [див.: 43, с.104; 44; 45; 46].

Сполучною ланкою між гетьманом та старшиною всіх рівнів була Генеральна рада старшин, яка, як вважають дослідники, фактично мала дорадчий статус [47, с.111]. До компетенції Генеральної ради старшин перейшли найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, контроль за діяльністю полкової та сотенної адміністрацій, здійсненням судочинства. В. Горобець вважає, що до її компетенції належало санкціонування проведення Генеральної ради, а надалі вона стала “обов’язковою законодавчо-розпорядчою інституцією”.

Такого органу влади, як Генеральна рада старшин, у Запорозькій Січі не існувало [22, с.61]. Але як інститут державної влади вона мала давні середньовічні традиції в державах Західної

Європи та Київській Русі; виросла на військових традиціях давнього монархічного правління. У середині XVII ст. аналогічні інститути державної влади існували, зокрема, в Московії (Боярська дума) [48, с.70], Османській імперії (Діван) [31, с.132], Речі Посполитій (Пани рада, або Сенат) [див.: 49, с.607]. В.Кривошея звернув увагу на існування так званої “ради чотирьох” найдосвідченіших полковників як форми старшинської ради [42, с.118], її ж компетенція і функції вимагають спеціального дослідження.

Нами не виявлено підстав, які б дозволяли цілком прирівнювати статус Генеральної ради старшин Війська Запорозького до статусу Боярської думи Московії, що діяла згідно з відомою формулою – “государь указал и бояре приговорили [47, с.70]”. У гетьманських універсалах знаходимо іншу формулу – “гетьман з Військом його Запорозьким”, – що переконливіше свідчить про колегіальне прийняття рішень державної ваги. Генеральна рада старшин не завжди виявляла одностайність у прийнятті рішень, могла висувати свої ініціативи. Гетьман не мав права порушувати рішення Генеральної ради старшин [див.: 36, с.132], оскільки такий крок загрожував порушенням цілісності та боєздатності війська, військовим заколотом або державним переворотом.

Як голова держави, гетьман очолював Генеральний уряд і керував його роботою. Генеральний уряд – інститут державної влади, на який традиційно покладалася виконавча функція. В історичних та правничих студіях Генеральний уряд ще називають Генеральною старшиною. Офіційної назви цього інституту державної влади у Війську Запорозькому часів Б.Хмельницького не вироблено, хоч окремі посади вже позначалися як “генеральний писар”, “генеральний суддя”, “генеральний обозний” [5, с.74; 41, с.169] поряд з прикметниками “гетьманський”, “військовий” [50, с.218].

Уся разом (in corpore) Генеральна старшина, вважав Л.Окиншевич, “складала малий пленум Ради Старшинської [10, с.15]”. Маємо підстави не погодитися з цією думкою. Пленум (лат. *plenum* – повне) – це зібрання у повному складі членів постійно діючого виборного органу влади. Однак, по-перше, Генеральна старшина за гетьманування Б.Хмельницького не обиралася Генеральною радою, а призначалася гетьманом. По-друге, у джерелах відсутні повідомлення про скликання гетьманом рад, на які б запрошувалися винятково генеральні старшини. Як правило, повідомляється про присутність на радах із гетьманом не тільки генеральних старшин, але також полковників, інколи – ще й сотників. В окремих випадках мовиться про раду гетьмана тільки з полковниками. По-третє, гетьман збирав на раду, інколи таємно, тільки ту старшину, яка вирішувала конкретні нагальні завдання [див.: 5, с.71,72; 25, с.355; 26, с.701-702; 21, с.32; 51, с.23-24]. Ці аргументи так само спростовують думку А.Козаченка про існування у Війську Запорозькому Ради генеральної старшини – окремого органу влади, відмінного від Генеральної ради старшин, що розглядався дослідником як засідання Генерального уряду [3, с.104,117,118].

Історик і юрист М.Слабченко вважав, що компетенції між членами Генеральної старшини були розділені таким чином, щоб позбавити втручання у справи один одного [15, с.61]. Заперечуючи М.Слабченку, Л.Окиншевич покладав на Генеральну старшину дорадчі та виконавчі функції; останні пов’язував із делегуванням гетьманом різних доручень, посольств, адміністративних, межових, судових справ тощо [14, арк.1].

Вважаємо, що ці дві позиції поляризують погляди на Генеральну старшину, відтак – не відповідають дійсності. Генеральна старшина здійснювала виконавчі функції як на постійній, так і на тимчасовій основі. Переважно не дублювалися зафіксовані традицією постійні функції. Тимчасові доручення та делеговані повноваження залежали від волі гетьмана, політичної та воєнної ситуації тощо. Тому однакові функції тимчасово могли виконувати різні генеральні старшини.

Таким чином, гетьман Б.Хмельницький з метою обмеження впливу Генеральної ради старшин почав призначати уряди Генеральної старшини та полковників, заперечуючи принцип виборності виконавчої влади. Тимчасова передача повноважень генеральній старшині, виконання останньою окремих доручень гетьмана й пов’язане з цим дублювання функцій свідчать про продовження процесу становлення інститутів державної влади, що типово для європейських держав у ранньомодерний період.

Розглянемо структуру центральної виконавчої влади, до якої належали писар, обозний, два осавула, хорунжий, бунчужний та два судді.

Посада військового писаря відома з 1578 р. [5, с.73]. Писар вів переписку; разом з гетьманом, а інколи – сам, візував важливі документи; вів рахунки з військовими видатками; разом з гетьманом та іншими старшинами брав участь у складанні реєстру.

Універсал гетьмана Б.Хмельницького у червні 1648 р. підписував поряд з гетьманом “писар виийсковий” Іван Демкович Креховецький, якого змінив на посаді Іван Виговський. Під універсалом Б.Хмельницького від 9 травня 1651 р. стоїть підпис “писар військовий”, а вже 20 грудня 1653 р. І.Виговський підписується як “генеральний писар військовий” [41, с.138]. Завдяки організаційним

здібностям генерального писаря І. Виговського за гетьманування Б. Хмельницького було створено Генеральну військову канцелярію, яка перетворилася в центральний розпорядчо-виконавчий орган, що забезпечував діяльність гетьмана та Генерального уряду. Точні відомості про її заснування відсутні. Вперше про Генеральну військову канцелярію згадується в документі за 1650 р. За гетьманування Б. Хмельницького Генеральна військова канцелярія знаходилася у гетьманській резиденції в Чигирині, там до 1676 р. зберігався її архів [52, с.ІІ,ХІ].

Із організацією Генеральної військової канцелярії значно зросла роль генерального писаря, статус якого фактично прирівнювався до статусу великого коронного канцлера. Фактично, генеральний писар був другою особою після гетьмана, його найближчим радником [35, с.307; 53, арк.1]. Генеральний писар виконував зовнішньо- та внутрішньополітичні функції (вів дипломатичне листування від імені гетьмана та свого імені, брав участь у переговорах, листувався і давав розпорядження полковій і сотенній старшині). Якщо переговори проводив гетьман, то генеральний писар дотримувався субординації, виконував формальні та церемоніальні функції (готував і за протоколом передавав гетьману підготовлені ним тексти угод, листи, зачитував листи від іноземних володарів тощо) [див.: 21, с.34]. Такі самі функції в присутності короля мав великий коронний канцлер [49, с.605].

Канцеляристів називали “писарями”, “підписками”. Старшим підписком за гетьманування Б. Хмельницького був Іван Груша [4, с.367; 5, с.73]. Крім писарів, у Генеральній військовій канцелярії працювали перекладачі.

Обозний при гетьмані з'явився в 1601 р. [5, с.73]. У часи Б. Хмельницького “генеральний обозний керував Генеральною військовою артилерією, роботу якої організували осавули, писарі, хорунжі, отамани [4, с.367]”, здійснював нагляд за табором [5, с.74]. Так, зокрема, генеральний обозний керував військом за відсутності гетьмана в таборі під Збаражем, разом із генеральним писарем брав участь у складанні Реєстру Війська Запорозького 1649 р., виконував доручення, пов'язані з прийомом іноземних послів. У добу гетьманату Б. Хмельницького згадуються генеральні обозні Іван Чернята, Іван Волевач, Федір Коробка, Тиміш Носач [54, с.14].

Посада осавула при гетьмані відома з 1545 року [5, с.73]. У 1601 р. було вісім осавулів, у 1625 р. – тільки два [5, с.74]. Осавули виконували функції ад'ютанта при гетьмані: скликали та допомагали гетьману проводити Військову раду, доводили до відома війська накази гетьмана. За дорученням гетьмана осавули керували військовими підрозділами; разом із іншою генеральною старшиною візували важливі документи. Осавули за гетьманування Б. Хмельницького брали участь в організації зустрічі іноземних посольств, виконували формальні доручення, пов'язані з внесенням до гродських книг Привілею Яна Казимира, що був даний Війську Запорозькому у 1649 р. під Зборовом. Гетьман міг призначити осавула наказним гетьманом, відправити у розвідку чи з дипломатичними дорученнями в іншу державу.

Генеральними осавулами в добу гетьманату Б. Хмельницького були Михайло Лучченко, Демян Михайлович з Черкас, Лісовець з Яготина, Іван Ковалевський. Лучченко Михайло (? – 1649.04. – 1653 – ?), Михайлович Демко з Чигирини (? – 1649.09. – 1654.08. – ?), Лісовець (Остап ?) з Яготина (? – 1649 – ?), Джалалій Філон, Лісовський Гаврило, Павло (? – 1654.01. – ?), Григорович Осип (? – 1654.03. – ?), Томиленко Василь (? – 1654.11. – 1654.4.12.), Дубинка Мисько (?–1654.12. – ?), Маковецький Гаврило (? – 1656.02. – ?), Ковалевський Іван (? – 1655.09. – 1658.08. – ?), Лучченко Михайло (? – 1657 – ?) [54, с.16].

Генеральний хорунжий турбувався за збереження хоругви, виконував церемоніальні функції та дипломатичні доручення гетьмана [25, с.349-350]. У реєстрі 1649 р. згадується хорунжий військовий Василь Томиленко [50, с.2]. У роки гетьманування Б. Хмельницького генеральними хорунжими також були Опанас Працовкін та Богдан Пешта [42, с.72]. Генеральний бунчужний зберігав бунчук; виконував церемоніальні функції, особливі доручення гетьмана [3, с.116-117].

Особливою турботою гетьмана в системі виконавчої влади була відповідальна та злагоджена робота полковників. Полковники, так само як гетьман, наділялися всією необхідною повнотою влади для здійснення адміністративно-управлінських та військових функцій на місцях. Посилення влади полковників пов'язане з передачею їм частини законодавчих функцій.

Безпосереднє керівництво полковниками здійснював гетьман. Як головнокомандувач війська та керівник воєнного штабу, він скликав наради, давав розпорядження і накази, листувався особисто або через Генеральну канцелярію. Забезпечення боєздатності полків, надходження до державної скарбниці покладалися на полковників. Полковники за наказом гетьмана брали участь в іноземних посольствах [33, с.311,318]. Наділивши полковників фактично необмеженими повноваженнями та ресурсами для керівництва адміністративно-територіальними одиницями гетьманату та дислокованими на їх території військовими підрозділами (полками), гетьман вимагав беззастережного виконання прийнятих ним наказів, контролював їх виконання, судив і карав винних.

Історик В. Кривошея поділяє полковників на повних та наказних. Дійсно, у звіті про слідство, проведене київським полковником Антоном Ждановичем у 1656 р. згадуються наказний полковник ніжинський Іван Креховецький, наказний полковник стародубський Михайло [33, с.519,521], відомі згадки про інших наказних полковників [33, с.552]. Однак, детальніший аналіз історичних джерел доби гетьманату Б.Хмельницького дозволяє виявити дві категорії наказних полковників. Наказні полковники, яких призначав гетьман, наділялися широкими повноваженнями [55, арк.1], ймовірно, виконували свої функції тимчасово [33, с.519; 41, с.117] до призначення полковника. Наказні полковники, яких призначали полковники, фактично виконували функції їхніх замісників [41, с.165]. Так, із відписки мінського воеводи Ф. Арсенєєва відомо, що білоруський полковник І. Нечай призначив наказним полковником Филимона Бутка [див.: 56, с.117].

Полкова адміністрація складалася з обозного, писаря, судді, осавула, хорунжого. Особливе місце у складі полкової старшини посідав городовий отаман полкового міста. Він залишався за державну владу в місті, якщо полковник з козаками свого полку під час війни вирушали до війська [33, с.496; 57, с.92]. “До керівників полкової артилерії зараховувалися осавул, військовий отаман, хорунжий, писар” [4, с.369; 33, с.418].

До сотенної адміністрації входили сотник, осавул, писар, хорунжий, городовий отаман сотенного міста. Посадові особи сотенної адміністрації дублювали функції відповідної полкової старшини в межах своїх компетенцій.

Отже, характерними ознаками всіх рівнів виконавчої влади в гетьманаті були слабка розділеність функцій та наявність усієї повноти влади в межах визначених Військовою радою і гетьманом компетенцій. Генеральний уряд та полковники знаходилися в подвійному підпорядкуванні – гетьмана та Генеральної ради.

Судову функцію гетьман передав генеральним суддям, сам виконував функцію контролю за козацьким судочинством. В особливо важливих або складних справах гетьман сам здійснював судочинство, або делегував повноваження надзвичайним судам. Так, у 1656 р. за наказом гетьмана у відповідь на звернення царських урядовців для проведення обшуку та слідства у справі Івана Дорошенка про відступ від Нового Бихова відбув до Ніжина київський полковник Антон Жданович. Крім А. Ждановича, до складу комісії входив представник від царського уряду Микита Сильвестрович Сивцов та сотник Ніжинського полку Тимофій Оникієнко. Комісія, взявши пояснення звинувачуваного та опитавши свідків, прийшла до висновку, що І. Дорошенко невинний. Проте, за розпорядженням А. Ждановича останнього тримали “в вязенью” до рішення гетьмана у цій справі. У справі Федора Костянтинова з Бахмача розслідування проводили вдвох А. Жданович та М. Сивцов [33, с.519].

Посада судді козацького війська відома з 1625 р. [5, с.73]. Генеральні судді, яких було двоє, входили до складу Генерального уряду, здійснювали вище судочинство [58, с.6]. Суддями Генерального уряду були (Семен ?) Бреус, Матіяш Онацький, Самійло Богданович Зарудний, можливо Герман Гапонович або Федір Лобода. Всього В.Кривошея нарахував 10 родин, які в часи Б. Хмельницького обіймали уряд генерального судді [42, с.71]. Генеральний суддя Самійло Зарудний їздив у складі посольства до Москви; із великою часткою ймовірності можна припустити, що саме він займався юридичним оформленням Березневих статей.

Суд на території полку здійснював полковник, сотні – сотник. Про делегування судової функції полковникам, сотникам, городовим отаманам йдеться в низці універсалів гетьмана [41, с.87; 59, арк.7]. Вважаємо, що полковники та сотники наділялися правом здійснювати правосуддя самочинно [див.: 11, с.28]. Однак, правомірність присуду контролював гетьман, який мав право судити полковників. Тому судочинство, особливо в складних кримінальних справах, здійснювали колегіально полкові та сотенні суди відповідно. За Б. Хмельницького судді відомі у Кальницькому полку Філон Немира, Могилівському – Силуян Мужилівський і Павло Окуркович, у Чернігівському – Андрій, у Ніжинському – Іван Нестеренко, Самійло Сухопара, у Стародубському – Андрій Семенович і Яцько Петрович, у Прилуцькому – Федір Лавринович, у Миргородському – Петро Михайлович і Михайло Райченко [44, с.44,50,54,75,106,126,239]. Вищою судовою інстанцією в гетьманаті був гетьман. Судові постанови (“декрети”) гетьмана підлягали виконанню без права на апеляцію. Гетьманові підпорядковувалися генеральні судді. Генеральний суд виконував роль апеляційної інстанції для оскарження постанов, винесених полковниками або полковими судами. Полкові суди, в свою чергу, розглядали апеляції на судові постанови, винесені судами сотників. Останні були апеляційною інстанцією для суду сільських отаманів [див.: 11, с.26-31; 12, с.508].

Отже, виконавча та судова функції в гетьманаті Б. Хмельницького не розділялися. Така сама практика характеризувала владу монархічних урядів європейських держав. Підводячи попередні підсумки, зазначимо, що система інститутів державної влади в гетьманаті Б. Хмельницького ієрархічно будувалася на трьох рівнях, що структурно представлені центральними інститутами державної влади та інститутами державної влади на місцях. Центральними інститутами державної влади були інститути Військової (Генеральної) ради, гетьманства, Генеральної ради старшин і

Генерального уряду. Державну владу на місцях здійснювали полковники, сотники, полкові та сотенні уряди.

Встановлено, що в цілому, рівень диференціації функцій у гетьманаті Б. Хмельницького залишався невисоким. Нерозділеними були цивільні та військові функції. Чіткого розмежування не зазнали законодавча, виконавча та судова функції. Поширеним явищем було дублювання функцій різними органами влади.

Відсутність чіткого поділу функцій державної влади в ранньомодерний період свідчить, з одного боку, про недосконалість політичного порядку, з іншого – про незавершеність процесу формування системи інститутів державної влади. У гетьманаті Б. Хмельницького цьому перешкождали в основному з об'єктивні причини: продовження модернізаційних процесів у всій Європі та умови війни, що спрямовували державну владу на виконання переважно воєнних функцій на шкоду цивільним функціям. Ситуація з розподілом функцій, з одного боку, суттєво посилювала етатистську тенденцію, оскільки держава за допомогою такого потужного ресурсу як армія забезпечувала швидке й безапеляційне виконання прийнятих політичних рішень. З іншого боку – підірвала функціональну спроможність інститутів державної влади, оскільки обмежувала процеси спеціалізації органів і посадових осіб державної влади. Заходи по обмеженню впливу охлократичних рад, жорстке придушення опозиції, заміна принципу виборності посадових осіб принципом їх призначення гетьманом при наявності широких повноважень останнього привели до того, що система інститутів державної влади в гетьманаті виявилася залежною від особи гетьмана.

Джерела та література

1. Gajecy G. The Cossack administration of the Hetmanate: in 2 vol. – Cambridge; Massachusetts, 1978.
2. Горобець В.М. Політична система Гетьманату // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін.; гол. ред. В.М. Литвин. – Ч. 1. – К., 2008.
3. Козаченко А.І. Органи державної влади і управління України другої половини XVII ст.: дис. ... канд.. юрид. наук: 12.00.01. – Харків, 2001.
4. Кривошея В. Еволюція владних інститутів козацько-гетьманської держави // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2007. – Вип. 36.
5. Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького (І. Рада. ІІ. Генеральна старшина) // ЗНТШ. – 1925. – Т. 138-140.
6. Ржеутський В.В. Концепція української революції XVII ст. у працях І.П. Крип'якевича // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету. Сер.: Історичні науки. – 2001. – Т. 7: Українська історіографія на рубежі століть: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 25-26 жовтня 2001 р.
7. Мироненко О. Ради генеральної старшини у самоврядуванні українського козацтва // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 1.
8. Мироненко О. Роль генеральних рад в історії вітчизняного парламентаризму // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 1.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. X. – № 17881.
10. Окіншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. – Ч. 2: Рада старшин // Праці Комісії для виучування західно-руського та українського права. – К., 1930. – Вип. 8.
11. Падох Я. Суди і судовий процес Старої України // ЗНТШ. – Т. 209: Історично-філософська секція. Правнична комісія. – Ч. 5. – Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1990.
12. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648-1782) // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. – К., 2003. – Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба.
13. ІР НБУВ. – Ф. X. – № 17880.
14. ІР НБУВ. – Ф. X. – № 17884.
15. Слабченко М.Е. Центральные учреждения Украины XVII-XVIII ст.: конспект лекций, читанных с 10 июня по 14 июля. – Одесса, 1918.
16. Смолій В.А. Степанков В.С. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. – К., 2008.
17. Ткач А.П. Общественный государственный строй Украины периода народно-освободительной войны и воссоединения Украины с Россией (1648-1654 гг.): дис. ...канд. юрид. наук. – К., 1953.
18. Панашенко В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво: зб. статей. – К., 1998.
19. Полтавець С. Трансформація владних повноважень та її вплив на українське суспільство на початку української національної революції середини XVII століття // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України / редкол.: Ю.А. Левенець (голова) та ін. – Вип. 36: Курасівські читання – 2007: влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії. – К., 2007.
20. Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – К., 1992.

21. Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. – 3-тє вид. – К., 1918.
22. Мручко Є.Є. Гетьманська козацька держава і Запорозька Січ // Соціально-політичні та правові проблеми формування особистості і держави: зб. наук. праць: за матеріалами міжнар. наук.-практ. конфер., 23-24 жовтня 1997 р., м. Хмельницький / за ред. О.П. Григоренка та ін. – Хмельницький, 1998.
23. Каманин И. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого. – К., 1894.
24. Крип'якевич І. Історія українського війська. – Львів, 1936.
25. Акты ЮЗР: в 15 т. – Т. 8: 1668-1669. 1648-1657. – СПб., 1875.
26. Акты ЮЗР: в 15 т. – Т. 14: Присоединение Белоруссии. 1654-1655 – СПб., 1889.
27. Велика історія України: від найдавніших часів: у 2 т. / зладив М. Голубець. – Т. 2. – К., 1993.
28. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – 2-е изд. – К., 1991.
29. Мицик Ю.А. Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997.
30. Радько П.Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX-XX століть: концепції, ідеї, реалії. – К, 1999.
31. Туранли Ф.Г. Українсько-кримські міждержавні відносини у середині XVII століття (за тюркськими історичними джерелами): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02. – К., 1997.
32. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців. Пер. з фр. В.В. Коптылов. – К., 1994.
33. Акты ЮЗР: В 15 т. – Т. 3: 1638-1657. – СПб., 1862.
34. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Пер. з польськ. І. Сварник. – Перемишль – Львів, 1996.
35. Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3: Завершение борьбы украинского народа за воссоединение с Россией. Переяславская рада. 1651-1654. – М., 1953.
36. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К., 2003.
37. Мицик Ю. Три листи до історії Хмельниччини з архівосховищ Польщі // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана): зб. наук. праць / В.А. Смолій (відп. ред.). – К., 1995.
38. Акты ЮЗР: В 15 т. – Т. 10: 1653-1654. – СПб., 1878.
39. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. 378.
40. ІР НБУВ. – Ф. VIII. – № 107М/57.
41. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657 / НАН України; Ін-т історії України / В. Смолій (ред. кол.), І. Крип'якевич (упоряд.), І. Бутич (упоряд.). – К., 1998.
42. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008.
43. Іваненко Р.П. Історія без міфів: бесіди з історії української державності – К, 1996.
44. Кривошея В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації: реєстр. – К., 1997.
45. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648-1782 рр.). – К., 1998. – Ч. I.
46. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія. 1648-1782 рр.). – К., 1998. – Ч. II.
47. Політична історія України: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [Бондарєв Є.О., Горбатенко В.П., Греченко В.А. та ін.]; за ред. В.І. Танцюри. – К., 2002.
48. Политическая история: Россия – СССР – Российская Федерация: в 2 т. – Т. 1 – М., 1996.
49. Липинський В. Твори. Архів. Студії / за заг. ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевича. – Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – Філадельфія, 1980.
50. Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года октября 16 дня / Изд. по подлиннику О.М. Бодянским. – М., 1875.
51. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. – 3-тє вид. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. – К., 1995.
52. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 1. – Т. 1.
53. ІР НБУВ. – Ф. X. – № 7362-7380.
54. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації. – К., 2005.
55. ЦДІАК України. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 127.
56. Горобець В. Українсько-російські змагання за Білорусь (1654-1659 р.) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво: зб. статей. – К., 1998.
57. Пиріг В.П. До питання про формування української державності в роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Українська державність: історія і сучасність: матеріали наук. конф., січень, 1993 р. – К., 1993.
58. Щербак В.О. Трансформація суспільного статусу козацької старшини в період національно-визвольної війни 1648-1657 рр. // Наукові записки Києво-Могилянської академії. Сер. Історичні науки. – К., 2007. – Т. 65.
59. ІР НБУВ. – Ф. 160. – № 1847.

Summary

The article is dedicated to the question of power bodies' structure and functions in 1648-1657. Author comes to conclusion about unperfect character these bodies.